

תוכן העניינים

ט	הקדמה
1	מבוא
3	מחקר סיפורי הזוהר
8	קשרים בין דרשה לעלילה במחקר הזוהר
10	הערות מתודולוגיות אחדות
14	מבנה הספר
	פרק ראשון סיפורים משולבים בזוהר: מסגרת תיאורטית ומאפיינים מרכזיים
17	
20	נרטיבים, נרטיביות וסיפר-על בספרות הזוהרית
41	הסיפור המשולב וסוגות זוהריות אחרות
51	התהוות הסיפורים המשולבים וכיוון אריגת הטקסט
65	סיכום
	פרק שני הסיפור המשולב: מקורות ומקבילות
67	
68	דרשות חז"ל בעלות מסגרת עלילתית
70	מסגרות עלילתיות במדרש סדר אליהו
76	מעשי חכמים חז"ליים בעלי תבנית משולבת
81	הספרות העברית והנוצרית בימי הביניים
	פרק שלישי עלילה ודרשה: תבניות נרטולוגיות ומאפיינים ספרותיים
84	
84	בין מסגור לשיבוץ
87	קשרי עלילה ודרשה: מאפיינים ספרותיים

98	פרק רביעי ארבעה סוגי קשרים בין עלילה לדרשה
99	קשרים עלילתיים
104	קשרים מיתיים
118	קשרים תמאטיים
123	קשרים סימבוליים
137	פרק חמישי הסמל הזוהרי: מבט חדש באספקלריית הסיפורים המשולבים
139	"הגשמת הסמל" בסיפורים הסימבוליים
157	הקשר הסימבולי: בין חשיפה להסתרה
164	תבניות הסמלה
205	פרק שישי הכלה הבוכייה והחתן השתקן: ממדרש הנעלם לגוף הזוהר
207	קשרי עלילה ודרשה במדרש הנעלם ובגוף הזוהר
212	סיפורי הכלה והחתן: מבוא
214	סיפור הכלה הבוכייה
228	סיפור החתן השתקן
278	תהליכי עיבוד מהכלה הבוכייה לחתן השתקן
283	נספח: מהדורה סינופטית
310	פרק שביעי הינוקא היגע שהפך לחצוף: גלגולו של סיפור משולב
310	הינוקא היגע: סיפור בשתי גרסאות
312	ניתוח הגרסה הקצרה
321	ניתוח הגרסה הארוכה
337	כיצד הפך הינוקא היגע לינוקא חצוף?
348	נספח א: על שתי גרסאות ביניים לסיפור
358	נספח ב: מהדורה סינופטית
369	אפילוג הסמל החי במבט פסיכואנליטי
378	נספח רשימת הסיפורים המשולבים בזוהר
393	ביבליוגרפיה
427	מפתח אישים וחיבורים
428	מפתח מקורות זוהריים

מבוא

אהבת זכר ונקבה בספירה שלנו זהה במהותה לאהבה שבספירות העליונות שבעליונות. זוהי בעצם אהבה אחת. האיבר המיני והכלי המלחמתי וציוץ הציפור ושלהבת הנר והצבע הירוק והרוח הנושבת והפסוק בתורה – כולם קיומם בעצמם קיום הוא במידה שהם גלים בורם הדינמי הכללי. מיתתם בפרידתם... הסמל והמסומל דבר אחד הם בקטעים שונים של הנהר הזורם. ישראל אלדד, כיסופים אל הממש¹

במלון אורחים נידח, בחצות ליל, עומדת בתו של בעל הפונדק ומחזיקה בידה נר עבור שני חכמים שלומדים תורה; נשר מסתורי יורד משמים ומשליך לארץ שושנה שהחזיק במקורו; איילה הקוראת לעזרה חולפת מול עיניהם של זוג חכמים היושבים תחת עץ בלילה חשוך; חכמים ההולכים בדרך מגיעים לשרשרת הרים גבוהים וחשוכים ומתמלאים פחד; זקן האוחז בידו ילד עולה מן המדבר שכן עם סופה של השנה החליט לשוב לעיר.

בכל אחד מהסיפורים הזוהריים הללו מסתבר כי ההתרחשות אינה אלא ייצוג של דבר-מה המתרחש במעמקי האלוהות. הנר בידה של הנערה מסמל את החסד האלוהי; האיילה והשושנה הן ייצוגים של השכינה הסובלת; ההרים החשוכים מסמלים את הדין האלוהי; המדבר – את הסטרא אחרא, הרוע המטפיזי.

ספר זה מבקש לעיין בסמלים הללו וברבים אחרים המופיעים בסיפורי הזוהר, ולהציג את האופן המיוחד שבו הסיפורים רוקמים את הקשר שבין המציאות היום-יומית לבין האלוהות, בין הארצי לנשגב, בין המצוי לנעלם, ובמישור הסיפורי – בין העלילה הארצית לבין הדרשות התיאוסופיות. הסמל, שתפקידו למתוח גשר בין

1 אלדד, "כיסופים אל הממש". המאמר פורסם בכתב העת סולם: למחשבת מלכות ישראל, תחת הפסבדונים "אבינועם".

האדם לבין האלוהות, מקבל פנים חדשות וייחודיות בסיפורי הזוהר המשלבים בתוכם עלילה ודרשה.

כדי לעמוד על כך יהיה עלינו להתוודע אל הסיפורים הזוהריים המכילים עלילה ודרשה ואל כמה מתכונותיהם המרכזיות, ולנתח את האופנים השונים שבהם שוזרים הסיפורים הללו את העלילה הארצית עם הדרשה התיאוסופית. נתמקד בקשר הסמלי, שכמו במענה למשאת נפשו התמידית של המקובל, מותח קשרים בין המציאות הארצית לבין עולם האלוהות. הקשר הסמלי בין דרשה לעלילה, כך אבקש לטעון, טבוע עמוק בתפיסות זוהריות על העולם האנושי, העולם האלוהי והקשר ביניהם, בכיסופיו של הזוהר אל הממש, כפי שמכנה זאת אלדד.

מבין הסוגות והסגנונות הרבים המכונים בזוהר – דרשות, תיאורים חזיוניים, משלים, דברי מוסר, סיפורים מקראיים מורחבים, אלגוריות, סיפורי דוגמה (אקסמפלה) ועוד – הסוגה הייחודית והבולטת ביותר היא הסיפור המשולב. זהו סיפור שגודלו נע בין שורות בודדות לבין עשרות עמודים, הבנוי ממסגרת עלילתית ששזורות בה דרשות הנישאות בפי גיבורי הסיפור. ברוב רובם של המקרים סיפורים אלו מתארים את קורותיהם של חכמים שונים הנפגשים ומשוחחים ביניהם על דברי תורה. סוגה זו בולטת בתוך הספרות הזוהרית מבחינה כמותית ומבחינה איכותית. הסיפורים המשולבים הם יותר ממחצית מכלל הסיפורים בספרות הזוהרית, שמספרם מגיע ל-400 בקירוב. הסיפור המשולב מייחד את הזוהר משאר החיבורים הקבליים מימי הביניים, ויש לו תפקיד חשוב בהבנתה של הספרות הזוהרית, בפרשנותה ובעמידה על התודעה העצמית של כותביה. גיבורי הסיפורים המשולבים הם על פי רוב החכמים שמיוחסות להם רוב הדרשות המופיעות בספרות הזוהרית; אלו הם ה"חברייא", החכמים – ובראשם רשב"י – שעמם זוהה הזוהר בדורות שלאחר הופעתו. משמעותם העמוקה של הסיפורים הללו נוצרת לא פעם באמצעות השילוב בין שני הרבדים ובאמצעות היחסים המורכבים שבין סיפור העלילה לבין הדרשות הנישאות במסגרתו. מעשה השילוב של העלילה והדרשה חותר לא פעם להפגשת הממד התיאוסופי, האלוהי, המתגלם בדרשות, עם המציאות הממשית, המתגלמת בעלילה. במיוחד נכון הדבר לסיפורים הרוקמים קשרים סמליים בין שני המישורים.

את טיבו של מעשה השילוב הזה מבקש ספר זה לחשוף ולהגדיר בשלושה שלבים. בחלקו הראשון של הספר (פרקים א-ג) אציע נקודת מבט מתודולוגית חדשה להבנת הסיפור הזוהרי המשולב. ראשית, אציע להחליף את החלוקה

הבינארית לעלילה ודרשה במנעד הבוחן את מידת הנרטיביות של כל טקסט וטקסט. באמצעות נקודת מבט זו אבקש לשרטט את "סיפר העל" הזוהרי המשותף לחלקים רבים בספרות הזוהרית, ולעמוד על אפיונו של הסיפור הזוהרי המשולב ועל שלל תופעות הקשורות בו: שברי סיפורים, סיפורים מתפוגגים, נוסחאות סיפוריות, סיפורים מפוצלים ועוד. בד בבד, אציג מבט פנורמי על הסיפורים הזוהריים המשולבים כדי לאפיין אותם ולעמוד על איכויותיהם מתוך נקודות מבט נרטיולוגיות שונות. אתבונן גם במקורותיה של סוגת הסיפור המשולב ובקשריה לספרות חז"ל ולספרות העברית בימי הביניים.

בלבו של הספר (פרקים ד-ה) יעמוד המודל הטיפולוגי המציג סוגי קשר שונים בין עלילות הזוהר לבין הדרשות שבתוכן: קשר עלילתי, קשר מיתי, קשר תמאטי וקשר סימבולי. אבקש להדגים כל אחד מן הסוגים הללו באמצעות עיון בסיפורים זוהריים שונים. במרכז חלק זה יעמוד הקשר הסימבולי, המייחד את סיפורי הזוהר ומייצר את המנגנונים המורכבים והעמוקים ביותר של שילוב עלילה ודרשה. באמצעות קשר זה נרקמים סיפורי הזוהר הבשלים והמעמיקים ביותר, ועיון בו ובמנגנונים הספרותיים המעצבים אותו שופך, לטענתי, אור חדש על טיבו של הסמל הזוהרי ועל הספרות הזוהרית בכלל.

בחלקו האחרון של הספר (פרקים ו-ז) אבקש להדגים את התובנות שעלו מן הפרקים הקודמים על ידי קריאה צמודה בשני סיפורים משולבים ועיון בקשרי העלילה והדרשה שבהם. למעשה, הפרקים יכללו עיון בארבעה סיפורים, שכן לכל אחד מצמד הסיפורים שינותחו קיימות שתי גרסאות שונות שנשתמרו בספרות הזוהרית. עובדה זו תאפשר התבוננות עקרונית בתהליכי העריכה והעיבוד של סיפורים זוהריים: באמצעות חשיפת מנגנוני השילוב של עלילה ודרשה בארבעת הטקסטים הללו אבקש להצביע על קו של התפתחות בין סוגי הקשרים השונים ולהראות כי חלק מתהליכי העיבוד, העריכה והצמיחה של הסיפורים נוגע לקשר הסימבולי ההולך ונרקם בין הרובד הדרשני לרובד העלילתי.

מחקר סיפורי הזוהר

ספר זה הוא חלק מענף הולך ומתפתח של חקר היבטיו הספרותיים והפואטיים של הזוהר, בדגש על סיפורי הזוהר.² בראשיתו התמקד חקר הספרות הזוהרית

2 לסקירות עדכניות נוספות של המחקר הספרותי של הזוהר ראו אברמס, כתיב יד קבליים,

בעיקר בשני מישורים: השאלות ההיסטוריות הנוגעות לספרות זו – מי חיברה, היכן ומתי – והתוכן הרעיוני שלה. תחומי עניין אלו משתקפים באופן מייצג בשני הפרקים שיחד גרשם שלום לזוהר בספרו **זרמים ראשיים במיסטיקה היהודית: הפרק הראשון נסב על "הספר ומחברו"**, והשני על "התורה התיאוסופית של הזוהר". באופן דומה, גם ספרו של ישעיה תשבי, **משנת הזוהר**, עסק בעיקר בתוכן האידיאי של הזוהר וכן בשאלות ההיסטוריות על חיבורו.³

אמנם הן שלום והן תשבי הקדישו תשומת לב לסיפורי הזוהר ולהיבטים הספרותיים והפואטיים של הספרות הזוהרית. כך, במפעלו המחקרי הרחב ביותר של שלום על הזוהר – ההערות שרשם בשולי ספר הזוהר שלו והכרססת שהכין בעקבות לימודו בזוהר – הוא התייחס למגוון היבטים עלילתיים והעיר מדי פעם על היבטים צורניים של הסיפורים.⁴ גם בספר **משנת הזוהר** מופיע לאחר המבוא המחקרי רצף של סיפורים זוהריים בתרגום לעברית.⁵ אולם מוקד עבודתם של שלום ותשבי היה הרבדים הדרשניים של הספרות הזוהרית וכן הרעיונות הקבליים, הפילוסופיים והמיסטיים שלה. הם לא ייחדו ניתוח של ממש לסיפורי הזוהר ולמאפייניהם הספרותיים. עניינם בסיפור הזוהרי הוגבל בעיקר בתרומתו לחקר ההיבט ההיסטורי: האם נכתב הזוהר באופן פסיאודו-אפיגרפי.⁶ ואכן, בשלב מתקדם בקריירה המחקרית שלו (1977) העיד שלום כי נמשך אל הקבלה בין השאר בשל הפואטיות הטמונה בה, אך הודה כי תחום זה טרם החל להיחקר:

הציורים, הדימויים והסמלים שצמחו על קרקע זה או ירדו על הדרשות הללו בשיפעת רביבים, נראו לי כרווי משמעות פיוטית ולירית השקולה כנגד משמעותם העיונית שנתתי ליבי על פענוחה. גלוי הפוטנציאל הפיוטי העצום שבקבלה, בעצם לשונה המיוחדת לא פחות מאשר בשירתה ממש [...] כל זה מהווה תחום שכמעט עוד לא חדרו אליו ושמבטיח גילויים גדולים [...] כר נרחב נשמר כאן לבעלי יכולת של ניתוח איסטטי ולחוקרי הספרות.⁷

נקודת ציון חשובה בהתעניינות בסיפורים שבספרות הזוהרית הייתה מחקר

עמ' 418–434; אורון, צוהר לסיפורי הזוהר, עמ' 10–20; מרוז, הביוגרפיה הרוחנית, עמ' 11–19; פישביין, אמנות הסיפור המיסטי, עמ' 9–17.

3 ההיבט ההיסטורי בא לידי ביטוי בעיקר במבוא רחב ההיקף לכרך הראשון (תשבי, משנת הזוהר, ח"א, עמ' 17–114).

4 שלום, כרססת. על מפעל זה ראו אברמס, המילון לזוהר; ליבס, מילון ספר הזוהר, עמ' 15.

5 תשבי, משנת הזוהר, ח"א, עמ' ג-צא.

6 ראו למשל שלום, שאלות בבקרת הזוהר; תשבי, משנת הזוהר, ח"א, עמ' 71–76.

7 את הדברים אמר שלום במעמד קבלת פרס ביאליק והם התפרסמו במוסף לתרבות וספרות של עיתון הארץ (21.1.1977).

של מתי מגד, שנכתב כעבודת גמר לתואר מוסמך ב-1963.⁸ עצם הצבת הסיפור הזוהרי כמוקד עניין מרכזי והעלאת כמה קווי אופי לסיפורים אלו וכמה מאפיינים מרכזיים שלהם היו בגדר מעשה מחקרי חלוצי של מגד בתוך סביבה מחקרית שלא נטתה לייחס חשיבות של ממש להיבטים הנרטיביים והפואטיים של ספרות זו.⁹

מפנה משמעותי התרחש כעבור עשרים שנים בקירוב עם פרסום מאמרו של יהודה ליבס ב-1982, "המשיח של הזוהר", שיוחד לניתוח מעמיק של הרובד העלילתי בחטיבת "האדרא רבא".¹⁰ במסגרת זו הצהיר ליבס על חשיבותו של הרובד הסיפורי להבנת התוכן המיסטי והדרשני של "האדרא רבא", ובכלל – על תפקידו החשוב של הרובד הנרטיבי בזוהר. דבריו השפיעו על קהל החוקרים ופתחו פתח להתעניינות מחקרית בהיבטים אלו של הספרות הזוהרית.¹¹

בעשורים האחרונים גברה התעניינות החוקרים בסיפורי הזוהר ובניתוח היבטיהם הספרותיים. עבודות ראשונות בתחום עשו מיכל אורון ומרדכי פכטר,¹² וב-1993 הוגשה עבודת דוקטורט ראשונה שיוחדה לסיפור הזוהרי ולדרכי עיצובו.¹³ בהמשך הלכה וגברה מגמה זו במחקר והגיעה לשיאה הסמלי לפני כמה שנים ביציאתם של שני כרכי מאמרים שיוחדו בשלמותם לסיפור הזוהרי.¹⁴

באופן כללי, רוב המחקרים שנכתבו בתחום זה נקטו קריאה צמודה: הם התמקדו בסיפור מסוים, ניתחו את חלקיו השונים ועמדו על מאפייניו הספרותיים והדרשניים. עבודות גדולות יוחדו לניתוח הסיפורים הארוכים ורחבי ההיקף שבספרות הזוהרית: "סבא דמשפטים", "ינוקא דבלק", "האדרא רבא" ואף סיפור "כפר טרשא".¹⁵ מאמרים רבים אחרים דנו בסיפורים קצרים יותר או בקטעי עלילה

8 מגד, סיפורי הזוהר.

9 ביטוי לסביבה המחקרית שבה נכתבה עבודתו של מגד אפשר למצוא בהערותיו של שלום על גבי טופס עבודת הגמר לתואר מוסמך של מגד ובחוות הדעת שכתב על עבודה זו, השמורים באוסף גרשם שלום בספרייה הלאומית, כמו גם בביקורת החרیפה שמתח זאב גריס על ספרו המאוחר יותר של מגד, שהיה עיבוד של כמה פרקים מתוך עבודת המוסמך (גריס, על האור הנחשך; מגד, האור הנחשך).

10 ליבס, המשיח של הזוהר.

11 ליבס המשיך לפתח את הדיון בסיפורי הזוהר ובקווים העלילתיים שלו במאמרים שונים: ליבס, זוהר וארוס; הנ"ל, מיתוס לעומת סמל; הנ"ל, מרעיש הארץ, ועוד במחקרים שיצינו להלן.

12 אורון, מאמנות הדרוש; פכטר, בין לילה לבוקר.

13 טנא, דרכי עיצוב הסיפור.

14 ליבס, בן הראש והלנר-אשד, הסיפור הזוהרי.

15 על "סבא דמשפטים" ראו ישראלי, פרשנות הסוד, וכן אורון, שימני כחותם, עמ' 63–87; גילר, אהבה; ליבס, זוהר וארוס, עמ' 87–98. על "ינוקא דבלק" ראו בן הראש, סודו של ינוקא.

מוגבלים.¹⁶ כמה מחקרים התמקדו בדמות זוהרית מסוימת, תוך התייחסות למגוון סיפורים שבהם היא מופיעה, כגון ר' שמעון בר יוחאי, ר' פנחס בן יאיר ור' חייא.¹⁷ מחקרים אחרים בחנו סיפורים זוהריים לאור מוטיבים ספרותיים מסוימים ועמדו על דרכי עיצובם, כגון מוטיב הינוקא, מוטיב ההליכה בדרך, מוטיב הדמות הפלאית, מוטיב המסע בעולמות העליונים, מוטיב הנשיקה, מוטיב החידה ומוטיב התחפוש, מוטיב הבכי, מוטיב הכתיבה ועוד.¹⁸ מחקרים ספורים יוחדו לעיון בסיפור הזוהרי על רקע ספרות ימי הביניים – היהודית או הכללית.¹⁹ לצד אלו נעשו ניסיונות להבין את תפקידו העקרוני של האפוס הזוהרי, כלומר סיפור-העל על רשב"י ותלמידיו, ולעמוד על משמעותו.²⁰

ראו גם בעבודה מאוחרת יותר שלו, עם התייחסות ל"סבא דמשפטים" ולסיפורים זוהריים נוספים, הנ"ל, סבא וינוקא. על "האדרא רבא" ראו הלנר-אשד, מבקשי הפנים. על הסיפור "כפר טרשא" ראו שאשא, הברית, הסוד והצדיק. להתמקדות בהיבטיו הספרותיים ראו הנ"ל, מלין לא אתגליין.

16 להלן רשימה חלקית של מחקרים אלו: אורון, צוהר לסיפורי הזוהר, עמ' 42–62, 63–87, 124–133. עוד ראו אורון ברטוב, החולה הנוטה למות; אסולין, קומתה של השכינה; הנ"ל, דיאלוגים על גלות השכינה; אפטרמן, סודות על ערש דווי; בן הראש, סבא וינוקא, עמ' 132–197; בן הראש, הנער מטטרון; גילר, אהבה; הקר, בושה; וולסקי, מסע אל הזוהר; הנ"ל, פואטיקה; וולסקי וכרמלי, מארי דגדפיין; ויינמן, אמנות הסיפור; הנ"ל, סיפורים מיסטיים; ישראלי, כלום אתה רוצה לעבור; הנ"ל, זיכרונות רשב"י; כרמלי, והאבן הזאת; ליבס, פולחן השחר; מאיר, רשב"י ורב המנונא; מרוז, ואני לא הייתי שם?!; הנ"ל, חניכתו של ר' חייא; הנ"ל, רקימתו של מיתוס; הנ"ל, נתיב הדממה; הנ"ל, המתאבל; הנ"ל, הביוגרפיה הרוחנית, עמ' 266–455; סובול, אין מלאך אחד; פדיה, האלף השישי; פישביין, גבולות הריאליזם; הנ"ל, יצירתו של ז'אנר; פכטר, בין לילה לבוקר.

17 ראו למשל גרדין, דמותו של רבי פנחס בן יאיר; הוס, כוזהר הרקיע, עמ' 11–42; הלנר-אשד, ונהר יוצא מעדן, עמ' 41–76; הנ"ל, מבקשי הפנים, עמ' 104–107 (על רשב"י); הר-שפי, דמותו הזוהרית (על רפב"י); רגב, דמותו של ר' חייא.

18 ראו (בהתאמה) אורון, צוהר לסיפורי הזוהר, עמ' 88–114; בן הראש, סבא וינוקא, עמ' 258–330; גרינשטיין, הדרכים לאוטופיה; הלנר-אשד, ונהר יוצא מעדן, עמ' 177–184; הקר, נשיקות; ישראלי, פרשנות הסוד, עמ' 93–97; ליבס, זיקת הזוהר; פדיה, והשתא אמא לית לך, עמ' 133–140; מרוז, הביוגרפיה הרוחנית, עמ' 235–252; פישביין, דמעות; קרא-איוונוב קניאל, לכתוב או לא לכתוב.

19 אנידג'אר, אנדלוס, עמ' 166–248; גרדין, סיפור החכמים בספרות הזוהר, עמ' 129–131, וכן הנ"ל, פנים חדשות, עמ' 26–29, 179–181, 191–193 (על הספרות הנוצרית בת הזמן); וולסקי, דון קיחוטה; מרוז, הביוגרפיה הרוחנית, עמ' 185, 218–221, 234–235, 250–252, 264–265; פישביין, ריחו של ורד; הנ"ל, גבולות הריאליזם; הנ"ל, אמנות הסיפור המיסטי, עמ' 336–397, וכן עמ' 397–411 (על הספרות הנוצרית בת הזמן).

20 הלנר-אשד, ונהר יוצא מעדן, עמ' 77–130; ליבס, המשית של הזוהר; הנ"ל, זוהר וארוס; הנ"ל, מרעיש הארץ; פדיה, במעבה הסוד, עמ' 106–120.